

BI ETXALARTAR EUSKALTZAINDIAREN SORRERAN: TEODORO ARBURUA - EUSEBIO DE ETXALAR

Pello Apezetxea Zubiri

1919an sortu zen Euskaltzaindia, 12 kidez osatua, nahiz erabakia aitzineko urtean hartu. Urriaren 7an, goiz eta arratsalde, egin zituen bere lehen bilerak Donostian. Urriaren 26an, biltzen zen bigarren egunean, Donostian oraingoan ere, 40 euskaltzain urgazle hautatu zituen, Euskal Herriko herrialde guztietakoak. Bortz Nafarroakoak, eta horietatik bi Etxalarkoak: Teodoro Arburua eta Fr. Eusebio de Etxalar.

Teodoro Arburua eta Fr. Eusebio de Etxalar ez dira sobera ezagunak. Zuzenagoa izanen da, ezezagunak direla erraten badut. Baita niretzat ere, orain arte. Bakarrik Teodoro Arburua da entzuna eta zenbaitentzat ezaguna, hemen bizi zelako: Etxeberriko apeza deitzen zioten, eta horrela gogoratu dute hainbatek. Dena den, ahal dudana begiratu dut haiei buruzko argibideak biltzen. Eskuratu dudana eskainiko dizuet.

* * *

TEODORO ARBURUA IRISARRI

Idazterakoan, *Arburu'tar Todor* izena erabiltzen zuen berak, gehienetan.

1876ko azaroaren 8an jaio zen Etxalarren, *Iñarreta* auzoko *Etxeberria* etxean. Iruñeko Apeztegian ikasketak burutu, eta 1900.ean apeztu zen. Etxalarren bertan eman zituen bere bizitzako urte gehienak, erretorearen apez lagunkide. 1917tik 1920ra erretore ardura bere gain izan eta, berriz ere lagun-kide jarraitu zuen, Etxalarko egonaldi luzea Estatu espainoleko gerra zibilak moztu zuen arte, 1936ko abuztuan Etxalartik kanporatua izan baitzen, arrazoi politikoengatik, bertze hainbat bezala. Iruñeko Seminariora eramana, lehenbizi, Arakilgo *Etxarrenen* izan zela diote batzuek. Han, ordea, elizako liburuetan ez da bere izenik ageri. Bertzalde, iloba batek familian entzundakoaren arabera, *Ezkaba* mendiko San Kristobaleko kartzelan sartu zuten, hemen *Larraldea* baserrian bizi zen Migel anaia baten ordezkoa betetzen edo. Bertze ilobaren entzunetik, kartzelatu ez zuten egin bere osasun txarragatik, diabetesak hartua baitzen aspalditik. Argirik eta errepidirik gabeko herri batera bida-

li zutela ere aditua dute. Dena den, 1937ko irailaren 14an Zubietan ikusten dugu bere sinadura, hileta elizkizun baten ondotik. 1938an ere han zela egiaz-tatua dugu, bertako erretore. 1941eko martxoan Etxalarren ageri da berriz ere, parrokiako apez lagunkide, gerra aitzineko urteetan bezala. Hemen hil zen 1942ko otsailaren 11n, 66 urte zituela

Teodoro Arburuaz zerbait nabarmendu behar eta, euskaltzale sutsua izan zela erranen nuke, euskararen eta euskal kulturaren kontzientziadun eta horren arabera jokatu zuena, euskaraz bizi eta ukitzen zuen guztiari euskal hatsa ematen ziona. Etxalar euskalduna da, eta euskalduna zen Teodororen urteetan ere. Apezak ere hala ziren, baina Teodoro bertzeak baino euskaldunago zela argi ikusten da. Erregistroko Matrikula liburuan, gainerakoak bezala gaztelania hutsez egiten bazen ere, berak betebeharra izan zuenean, etxe izenen grafian z, tz, tx sartu zituen. *Eliz dorreko* azken ezkilaren testua, 1918koa, euskaraz idatzia da. Gaur egun arte bere etxean kontserbatu diren gutun, ohar, abisu paperak... denak euskaraz daude. Elizkizun eta katekesiaz gain, kantu eta antzerki lanak ere euskaraz egin zituen.

Haren sentipen horren euzaugarri bat *Euskara ta yaupariak* izenburudun *Euskal-Esnaleko* idazkian dioena da: denek

ezagutu dezakete Yainkoak eman digun mintzai argi-argi ta gere abendaren ontasun berexi ta dirdirgile bitxia galtzerat ez uzteko egiten ditugun aleginak, di-rela beti beti egintz on, deun, sarigarriak eta txalogarriak.

Donezteben Euskaltzaindiak 1923an egindako bere Bigarren Euskal Egunen ekitaldietan parte hartu zuen, Etxalarko hainbat haurrekin euskarazko lan-txoak idatzi eta eramanez: Hugo Etxeberria, Victoriano Legaz, Toribio Agesta, Estefanía Danboriena, Antonio Arburua, Felisa Almandoz.

* * *

Idatziak

Haren idazteari dagokionez, *Euskal-Esnalean* bartz testu argitaratu zituen, 1916-1920. urteetan. Bi edo hiru orrialdeko testuak dira:

- *Egizko ipuya*, 135. zenb., 215-218. orr., 1916/08/15.
Erdara ikasi nahi zuen agure euskaldun baten ixtorioa.
- *Uso eizkera zar pollit bat*, id., 317-319. orr., 1916/11/30.
Gehien bat, Etxalarko sareko ehizaren deskribapena da.
- *Uts bat*, 147. zenb., 25-26. orr., 1917/02/15.
Euskal-Esnaleak fruiturik ematen ez ote duen galdetu eta, euskaldunok gure hizkuntzaren alde gehiago saiatu beharra azpimarratu zuen.

- *Izkirimiriak*, 150. zenb., 72. or., 1917/03/30.
Gertakari irrigarri labor pare bat.
- *Euskara ta yaupariak*, 201. zenb., 125-126. orr., 1920/09
Apez euskaldunen euskaltzaletasunaren gorabeherak ditu gai.

Toponimia lana

Mikel Belaskok idatzitako artikulu batean hau irakurri dut:

1875-1936

Asociación Euskara de Navarra/Euskara Elkargoaren eraginez hainbat ekimen aurrera eraman nahi izan ziren. Iruñeko udalarekin batera, esate baterako, ikerketa lanak bultzatu ziren baina arrakasta handirik gabe. 1882-1886. urteetan toponimia lehiaketak antolatu baziren ere inork ez zuen lanik aurkeztu. 1915. urtean Arturo Kanpionek iritzi artikulu garrantzitsua idatzi zuen «A los vascos de buena voluntad». Bertan toponimia lanei akuilu ematen zitzairen eta ikerlarien kontzientzia piztu nahi zen. Oraingo honetan ekimena arrakastatsua suertatu zen eta zenbait ikerlari lanean hasi ziren. Adibide gisa aipatuko dugu lerro hauen egilearen birraitonak, Teodoro Arburua euskaltzain urgazleak, 1915. urtean eskuratutako 25 pezetetako saria Etxalarko toponimiari buruz egindako ikerketa-rengatik. Saria Iruñeko Udalak eman zuen.

* * *

1924an *Jaungoiko-Zaleren Idaztiak* sailean *Otso zañaren onua* izeneko ipuin laburra sinatua du. Jon Iturrondoren ipuin batekin Julio Urquijoren liburuxkan argitaratua. Bitxikeria ageri da: Arburuarena nahiz Iturrondorena, biok bizkaieraz idatziak ageri dira.

* * *

La Tradicion navarra egunkarian, 1910 eta 1911n zazpi alditan idatzi zuen, «Bortzeritik» atalean, Bidasoako Bortz herrietako berriak kontatzen. Euskaraz.

* * *

Antzeko lana egin zuen *La Voz de Navarra* egunkarian 1930-36. urteetan, baina Etxalarko berriei buruz. 44 idazki dira, zeinetatik 26 euskaraz idatziak. Bertze 18 gaztelaniaz, baina euskal hitz ugari tartekatuz. Gaztelaniaz egindakoak Egunkariaren aginduz idatzi izanen zituela pentsatzen dut.

* * *

Idazki gehien *Argia* astekarian argitaratu zuen. 162 eskuratu ditugu. Be-rauetatik 65 nekazaritzari buruz, 40 denetariko berriez, 45 gogoeta artikulu eta 12 ipuin, denak 1921-1936. urteetan idatziak. 1936ko altxamendu militarrek moztu zuen astekaria, eta Arburuaren idazte emaria, *La Voz de Navarrarekin* gertatu zen bezala.

Euskaltzaindiak eskatuta, *Erizkizundi Irukoitza* galdeketa burutu zuen Etxalar, Zugarramurdi eta Urdazubin. Pena da ez ditugula eskuratzen ahal.

* * *

1926an, *Euskararen Adiskideak* elkarteak sari bat eman zion, Nafarroako herri istorioz idatzitako lan batengatik. Ez zen argitaratua izan.

Julio Urquijori gutunak

Lau gutun ikusi ahal izan ditut, Julio Urquijori eginak. Hiru euskaraz, 1906koak bi eta 1918koa bertzea. Errespetu handiko tratamendua eskaintzen dio: «Jaun agurgarri», «Euskalzale agurgarri ta maitagarria», Euskalzale iaun on ta agurgaria». Eta, batzuetan, Berorika zuzentzen zaio. Bera apaiza izan eta, jendeagandik orduan segur aski berorikako tratamendua hartu zuena, Urquijori horrela egiteak honenganako begiramendu handia adierazten du.

1906ko abuztuaren 28koan, Urkijo liburuak biltzen aritzen dela eta, etxe-ko zokoetan aurkitu dituen biren izenak jakinarazten dizkio:

Guia catholicac..., bata, A. Gazteluzar, Jesusen Lagundikoak egina ta moldizkidatua Pauen 1686ean, geiena itz neurtuetan moldatua Lapurdiko euskaran.

Bertzea

Hilostea edo Devozionerako bide erakustaillea S. Franses Salescoak eguina ta M. Joannes de Haraneder, Donibaneko iaun apezak euscararat itzulia 1749an Tolosan argitaratua. Azkenik bertze bi Sebastian Mendibururenak, ...Iruñean 1760an Antonio Castillaren etxean eginekotik.

1906ko abenduaren 6koan, Urkijok Saran liburu batzuk utzi zizkiola eta eskerrak eman zizkion.

Teodorok «Axular aundia»ren gurasoak Etxalarkoak ote ziren planteatua zion Urkixori noizbait, herri honetan *Axular* izeneko baseria badelako. Baina, gutun honetan, Parrokiako artxiboko liburuetan begiratu-eta ondorioztatu duela dio, ez dela daturik hori egiaztatzeko.

Hemengo etxe batzuetan bertze liburu zahar batzuk aurkitu zituela ere jakinarazi zion: Mendibururen «Otoitz gaien 1, 2 eta 6garren liburuak».

1918ko gutunean, Pedro de Axularren «1632, 1634 eta 1636ko diru ar-tuen ageriak» bidaliko dizkiola dio.

Laugarrena gaztelaniaz, bataio agiri bati buruz.

Bertzerik? Sortetxean, goiko solairua berritzerakoan, hainbat paper eta li-buru hondar ikusi zituzten ilobek, xaguen janari izandakoak. Jasandako eta le-hen gogoratutako gerraren eraginak.

* * *

AITA EUSEBI ETXELARKO/FR. EUSEBIO DE ETXALAR

Euskaraz idazterakoan erabili zuen lehenbizikoa: Eusebi Etxelarkoa. Gaz-telaniazko idazkietan, berriz, Fr. Eusebio de Echalar/Etxalar.

Etxalarren 1874ko abenduaren 16an jaioa, haren jatorriko izen-deiturak Eusebio Eltzaurdia Zubieta dira. Iñarreta auzoko Iriondoan jaio zela dirudi. 9 urte zituela han bizi zen behintzat. Fraide kaputxino egin, eta 1898an Leka-rozen apeztua izan zen. Bertan jarraitu zuen, irakasle eta predikari, euskaraz nahiz gaztelaniaz. Madrilen *El Pardoko* komentuan arduradun izendatu zuten, XX. Mendearen hasieran. Kaputxinoen Probintzien muga aldaketak zirela eta, Nafarroako Probintziari atxikia gelditu, eta Lekarozera etorri zen. 1909az ge-roztik 1956an hil arteko urteak hemen egin zituen. 82 urte bizi izan bazen ere, gazte-gaztetandik hagitz osasun eskasekoa izan zen. Hain eskasekoa, eskola emateko ere ez baitzen gauza izan urte gehienetan.

Ikasteko bai, ordea, trebea eta ikasizalea izan zen, ezagutu zutenek dio-tenez. Teologia eta Historiaz gain, ekialdeko hizkuntzak ikasteari gogotsu ekin zion, hebraierari batez ere, Bibliako *Itun Zaharreko* hizkuntza zelako edo.

Hizkuntza horiek jakiteak eman zion Historia eta Arteko arloetan jakita-tea aberasteko ahalbidea. Adibide bat Erdi Aroko kutxatila arabiarrari buruz-koa da, Iruñeko katedralean dagoen *Abdelmeliken* kutxa. Horrek duen ins-kripzioa oraindik XX. mendean ongi ulertu gabea zegoen, Etxalarko Eusebiok begiratu zuen arte. Haren interpretazioa egokia zela eta goraipatua izan zen. *Boletín de la Comisión de Monumentos histórico-artísticos*en XII. liburukiak dakar interpretazio testua, 56-59. orrialdeetan, 1921.ean. Aldizkari horren zu-zendaritzak honela dio, aitzin solasean, Eusebioz:

Kaputxinoen egiazko ospe eta harrotasuna da, trebetasun berezikoa eta ja-kitate hagitz handikoa.

Euskara ere, bere ama-hizkuntza, lantzen aritu zen. Argitara eman zituen zenbait lan aipatuko ditut:

1. *Voces vascas en los Fueros de Navarra.*

Eusebiok dioen bezala, Nafarroako Foruak ez daude *Lingua Navarrorum* deitutakoan idatziak, erromantzean baizik. 1815eko argitalpenari, Antonio Chavierrek egindakoaren kopia, Felipe Baraibar de Harok «Diccionario para facilitar la inteligencia...» gehitu zion. Baina, Eusebioren hitzetan, zuzenketa ugari egin izanagatik, edizioa irakurgaitza da. Pasarte errepikatuak, esaldi nahasiak, arau gabeko ortografia, hitz ilunak. Hori alde batetik.

Eta idazleen pentsamoldea, bertzetik. Eusebioren iduriko, liburuan bildutako foruen koaderno batzuk euskaldunek idatziak behar zuten izan. Erromantzean eginagatik, arrazonamenduaren haria euskarazkoa da. Gaur egun ere euskaldun batzuek gutuna idazten dutenean, hitzak eta gaztelaniazkoak izaten dira, baina esaldien egitura euskarazkoa. Gainera, Foruen testuan euskal solasak ere badira.

Eusebiok hitzak argitu eta zuzendu, eta beren erranahia azaldu zuen goian aipatutako *Boletín de la Comisión de Monumentos histórico-artísticos*en, XII. liburukian, borts zatitan. 1921. urtea zen.

* * *

2. *Palabras vascas en monumentos romanos*. Monumentu erromatarretan ageri diren euskal hitzak ikertu eta aztertu zituen. *Yakintza* aldizkarian argitaratua, denera 47 orrialdeko testua da, zazpi zatitan, 1933tik 1935era.

«Palabras vascas en Monumentos Romanos», *Yakintza*, 218-228. orr., 1933 *Loraila-garagarrila*.

«Palabras vascas en Monumentos Romanos», *Yakintza*, 4. zenb., 273-282. orr., 1933 *urraila-dagonila*.

«Voces vascas en Monumentos Romanos», *Yakintza*, 7. zenb., 58-61. orr., 1934 *Ilbelta-otsaila*.

«Palabras vascas en Monumentos Romanos», *Yakintza*, 11. zenb., 369-378. orr., 1934 *agorrila-urrila*.

«Palabras vascas en Monumentos Romanos», *Yakintza*, 12. zenb., 451-457. orr., 1934 *azaroa-lotazilla*

«Palabras vascas en Monumentos Romanos», *Yakintza*, 14. zenb., 131-137. orr., 1935 *epailla-jorrailla*.

«Palabras vascas en Monumentos Romanos», *Yakintza*, 16. zenb., 305-312 orr., 1935 *uztailla-dagonilla*.

* * *

3. «Disertación sobre el análisis e interpretación de los nombres toponímicos vascos», Altadilen *Geografía General del País Vasco*, Navarra 2º.

50 orrialdeko lana da, 1050-1099. orrialdeak. Bai honetan eta bai bertze lanetan ikusten da anitz hizkuntza ezagutzen zituela. Horrela, hitzen erranahia argitzeko, hizkuntza batean eta bertzean begiratu eta konparatuz egin zuen lana.

* * *

4. «EUSKARIA», iruzkina.

Euzkadi, zientzia, arte eder eta literatura hiruhilabetekarian, 11.zenb., 367-375. orr., 1911n.

Juan Sebastián Jaca jaunak *Euskaria* izenburuko lan luzea idatzi zuen, Eusebioren solasetan *nazioen historia politiko-sozialaz filosofiaren ikuspuntutik*. Denera 1000 orrialde, bi liburukitan, Buenos Airesko *La Euskaria*-ren inprimategian ikusi zuen argia. Bada, horretaz eskaini zuen bere iruzkina Etxalarko Eusebiok.

Jacac dioenez, aitzinateko Egipto, Asiria, Persia, Grezia eta Erromako zibilizazioek, baita Erdi Arokoek eta Modernoek ere ezabatu egin zituzten jendeak eta familiak, hiritarren banako eskubideak ukatu. Euskaldunen legedian, berriz, gobernu era *quasi* patriarkala izan zen beti. Legea herriak egina zen, jendearen usadioa zuen oinarria. Markatzen duen bertze gauza, euskaldunek ez zutela konkistarako gerrarik egin.

Ez dago ados Eusebio lehenengo gaiari buruz. Ez zituen indibidualismoak eragin XIII. mendeko euskal herrialdeen bereizteak? galdetzen du Eusebiok. Ez zen gertatu indibidualismoagatik *Noingo* sarraskia ere, non euskaldun batzuek suntsitu baitzituzten bertze euskaldunak?

Lekarozen sinatua da azterketa hau 1911ko apirilean.

* * *

5. *Asmakeria*. Lau zati ditut nik ikusiak.

El canto de Lelo. El canto de los cántabros. XVI. mendean Europako mendebaldean gertatutako hainbat gorabehera kontatzen du, gerrak batez ere. Eta, neurri batean, kantabriarren eta euskaldunen parte hartzea. Eusebioren idazkiak 33 orrialde ditu.

* * *

6. Julio Urquijori gutunak. 11 gutun eskuratu ahal izan ditut. Pentsatzen dut, hauei begira, aunitzez gehiago idatzi zituztela, bai Eusebiok, bai Teodoro Arburuak ere.

– 1918ko neguillaren 2koa.

Urquijok Oñatin irakurritako *Estado actual de los estudios relativos a la lengua vasca* lanaren iruzkina da. Euskal lexikoa aldatzeaz, berri-tzeaz, bertze hizkuntzetatik hartzeaz gogoeta da.

- 1919ko azaroaren 25koa.
Axularrek, beharbada, orduan hagitz ezaguna zen Ludovicus Blossius-en idatziak erabili zituela. Hori du gai nagusia.
- 1920ko otsailaren 3koa.
Gaia: Euskararen egoeraz gogoeta. Eta euskararen aldeko gogoia bero-tzea. Hasmentako lau lerro irakurriko ditut:
Egia da nekez ari garela euskaraz ari garen guziok. Ala ere, burura nai lu-kenak, permatu bear. Izerdi lekarik gabe, aitzintze guti.
- 1920ko jorraitaren 20koa
- 1921eko urrilaren 9koa,
Anso izenaren erranahia azaldu zuen. Hain zuzen, Urquijok *Euskal Erria-ren alde* aldizkarian erranarekin ez zegoela ados eta, egin zion gutuna.
- 1922ko azaroaren 24koa,
Zuberoako Arahnen, Andre Madalenen elizako inskriptzioz idatzia da. Denen ustez latinezkoa dena, euskarazkoa izan daitekeela dio Eusebiok. Eta bere azalpena ematen du.
- 1925koa. Julio Urquijok «Menéndez y Pelayo y los Caballeritos de Azcoiti» izenburuarekin idatzitakoaz, egin zion gutuna. Atseginez irakurri duela dio Eusebiok, ezagutzen baitzuen Menendez y Pelayok Azkoitikoaren kontra idatzia. Eusebioren hitzetan, jakitate handiko gizon horrek euskaldunenganako jaiotzetiko ezinikusia zuen.
- 1926ko urriaren 7koa.
- 1927ko urtarrilaren 27koa (2).
- 1931ko maiatzaren 12koa.

Bukatzeko, Euskaltzaindiari gure esker ona agertu beharrean gaude. Berak eman baitigu euskaltzain etxalartar hauek ezagutzeko aukera eta.